

ORTAASYA TÜRK TARİHİ HAKKINDA
BAZI YENİ ARAŞTIRMALARIN TENKİDİ

Doç. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

I.

William Samolin, *Hiung-nu, Hun, Türk*, Central Asiatic Journal, IH, 2, 1957, s. 134-150.

Bu makale esas itibarile O. Maenchen-Helfen'in Hunların menşei hakkındaki fikirlerinin tenkid veya teyidine hasredilmiştir. Bu sebeple O. Maenchen - Helfen'in Hsiung-nu'lar ve Hun'lar hakkındaki fikirlerini burada hülâsa etmeği de faydalı buluyoruz.

1. *O. Maenchen-Helfen'in fikirleri*, başlıca üç nokta ile hülâsa edilebilir:

a) Avrupa bunlarının menşe itibarile Uzaklaşark'tan geldikleri meselesi, doğrudan doğruya veya dolayısıyla olsun, gerek yazılı kaynaklar ve gerekse *arkeolojik* delillerle desteklenemez.

b) Avrupa Hun'larının, Asyadaki Hsiung-nu'larla *aynı dili* konuştuklarına dair elimizde açık ve ikna edici deliller yoktur.

c) Avrupa Hun'larının san'atı anahatları itibarile Asyadaki Hsiung-nu'larm san'atmdan tamamen ayrıdır.

O. Maenchen-Helfen'e göre, Hsiung-nu'ların dili Eurasia'daki-yani Macaristandan Kadırgan dağlarına kadar uzayan saha içindeki- dil grupları ve aileleri ile bir benzerlik ve münasebet göstermemektedirler. Müellif bu iddiasını daha ziyade Hsiung-nu devletinin *sosyal bünyesinde* görmek istediği bir hususiyete istinad ettirmek istemektedir. Ona göre Hsiungnu devleti ayrı ırk ve ayrı dilden bir çok milletlerden müteşekkil idi. Bu kavimler hey'eti müttehidesi içinde *esas* ve *asil Hsiung-nu'lar*, iktidarı elinde tutan bir kraliyet ailesi, *"royal Hiung-nu"* halinde idiler. Bu sebepten dolayı bu asil Hsiung-nu'ların nüfus ve sayıları da az idi.

Halbuki, Avrupa Hun'larına verilen *"Hun"* adı, *Strava-yani* "cenaze alayına ait" manasına gelmektedir. Gene aynı müellife göre Avrupa Hunlarına ait kelimelerin ekserisi Got ve Slav dilleri ile izah edilmektedir. Bu sebeplerle Hun'ların Ortaasya Türk veya Moğol menşeinden gelmiş olmaları çok zayıf bir ihtimaldi. Hun'larm Proto-Çuvaş'ça konuşmaları nazariyesini de şüphe ile karşılamakta ve eğer Hunlar Çuvaş'ça konuşuyor idiyse bile, Asyada Hsiung-nu'ların Çuvaş'ça konuştukları belli değildi demektedir. Netice olarak karşımıza çıkan bir yığın kelime ye mantık oyunlarından başka bir şey değildir.

W. Samolin, müellifin bu nazariyesini karşılamak üzere zayıf bir nokta olan Çuvaşça problemi ile hareket ediyor. Hun'ların dört kabilesi *Amilzur, İtumar, Tunsur* ve *Boisk'in* adlarının Türk ve Altay dilleri ile izah edilebileceğini bazı müelliflerden iktibaslar yapmak sureti ile göstermeğe çalışıyor (s. 144).

Halbuki O. Maenchen-Helfen'in nazariyesini daha başka noktai nazardan mütalea etmek lâzımdır. Sayın müellif, *Hsiung-nu'ların Proto-Çuvaşça konuştuklarına* dair elimizde hiç bir mesned yoktur derken acaba hangi delillere dayanarak bu fikrini ileri sürmektedir? Meselâ Hsiung-nu'ların Çuvaşça konuşmadıklarını ispat edecek durumda mıdır? Veya, kendisinin Hsiung-nu'ların *Moğolca* veya *Tunguzca* konuştuğunu veya hiç olmazsa Hsiung-nu'ların dilinin hangi Altay dili ile akraba olduğunu, dilin hangi Altay dili ile akraba olduğunu, başkalarından istediği şekilde ispat edebilecek delillere sahip midirler? Bugünkü imkânlarımızla bütün bu suallere verilecek bir tek cevabımız vardır: "Hayır".

2 — W. Samolin'in fikirleri şu noktalar üzerinde toplanabilir :

a) Etüdün bu kısmı Güney Rusyada ve Volga boylarındaki Çuvaş'ların mevcut olduğunu destekliyecek delilleri toplamaktadır. Kaynak olarak da başlıca Prof. Menges'in iki makalesine dayanılmakta olduğu görülür. Samolin'e göre Cengiz istilâsından önce, *Igor destanındaki* Altay dillerine ait unsurlar Türk ve çuvaşlara ait idiler. Moğolca değildiler. Halbuki Hun ve Avar'lar Moğol idiler (s. 145). Yani bu suretle Samolin, Hsiung-nu'ların Çuvaş dili nazariyesine itibar etmek istememektedir.

b) Müellif, *Hun-Çuvaş-Bulgar* şeklinde üçlü bir problem ortaya koyuyor (s.146). Avrupa'da» Hun devletinin yıkılması ile "-gur" eki ile biten kabile isimleri üzerinde duruyor. Bilindiği üzere Hun devleti yıkıldıktan sonra *Kutrigur, Saragur, Onogur, Utigur* gibi bir çok kabileler meydana çıkmıştı.

W. Samolin bütün bu iddialarında tek kaynak olarak Prof. Menges'in makalesine dayanmaktadır, Meselâ gönül isterdi ki bu kabilelerden bahsederken, bu sahanın en büyük otoritesi J. Marquart'm da eserlerinden biraz istifade etmiş olsundu ve notlarında onun da eserlerinden bazılarını görmeliydik. Eski görüşleri gölgeleyen büyük iddialardan bulunulurken, eski nazariyeleri de birer birer cerhetmek lâzımdır.^x

c) W. Samolin, Büyük Hun devletindeki *sağ ve sol teşkilâtı* ile 10,100, 1000,10.000 li askerî teşkilât sistemini bir kalemde Çinlilere maletmektedir (s. 147, n. 25). Halbuki otoriteleri herkesçe kabul edilen büyük Sinolog'lar böyle bir iddiada bulunmağa pek cesaret edememişlerdir.²

¹ Bibliyografya için Moravcsik, Byzantino-Turcica, adı geçen kavimlere bk.

² Hunlarda *sağ, sol* teşkilâtın Çin an'anesine uygun olduğunu söyleyenler vardır (De Groot, *Die Hunnen*, s. 56). Ama 100lü ve 1000li teşkilât için bu yapılacak böyle bir iddia kuvvetli değillerle desteklenemez. Bu teşkilât Hanlardan, hatta Avrupaya birle geçmişti (Schröder- v. Künssberg, *Lehrbuch der deutschden Rechtsgeschichte*, 7. Auflage, Berlin — Leipzig 1932, s. 20, n. 2).

d) Makalenin üzerinde durulacak en önemli kısmı, Asya Hunlarının Avrupaya göçlerine ait bahsidir. Bilindiği üzere Prof. Hirth, Wei-shu'nun *Sogd* bahsini alarak buranın sakinlerini tetkik etmişti.³ Kaynak bir müddet sonra buranın halkının göç ettiğini ve artık haber alınmadığını yazar, işte bu kayıda dayanan Prof. Hirth, bu kavimlerin Avrupa Hunlarının Ataları olduğunu iddia eder. Ve bu tarihten itibaren Hunlarm Avrupaya geçtiğini kaydeder. W. Samolin ise, bu kaydın Hunlara değil; Eftalit'lere aid olduğunu ileri sürmektedir (s. 147 vd.). Gerçi bu iddia içinde biraz hakikat payı saklar. Bu Hunlar, Mao-tun'un devletini kuran asil Hunlar "*Royal Hiung-nu*" değildiler. Bunlar, kaynakların "*Khion*" Hintlerin "*Hunna*" ve Bizans kaynaklarının da "*Akhun*" dedikleri ve Eftalit devletini kuran Hunlar olabilirlerdi. Ama Samolin'in şu iddiası kabul edilemez: "*Bu hunlar Türk olmaktan ziyade, İndocermen idiler*" (s. 148). Ona göre Attilâ hanedanı, yani "*The House of Attila*" has isimler bakımından Altay izleri taşımamaktadırlar. Bu sebeple Attila hanedanı "Gothic" idi (S. 148). Bu mesele çok münakaşa edilmiştir.⁴ Bu sebeple bu mesele üzerinde fazla durmayacağız.

Kanaatımızca bu kadar işlenmiş ve üzerinde durulmuş bu hususlar hakkında büyük nazariyeler ileri sürülürken, kendilerinden evvelki fikir ve görüşleri de münakaşa edip cerhetmek adettendir.

3 — *Göktürklerin Hsiung-nuların bir halefi olması meselesi*: Bilindiği üzere Çin kaynakları Göktürkleri eski Hsiung-nu'ların bir halefi kabul ederler.⁵ W. Samolin'e göre bu kayıtlar ihtiyatla ele alınmalıdır. Mevzubahs haleflik meselesi "*etnik*" olmaktan ziyade "*siyasî*" olarak kabul edilmelidir. Fikirlerini destekliyeceğini zannettiği şu delilleri de ileri sürüyor : "*İra Çin kaynakları Kao-cKe, Töles ve Uygurları da Hsiung-nu'larm nesli olarak kabul etmektedirler.*"

Bir defa Göktürkler Hsiung-nü'ların "siyasî" halefleri, olamazlar. Hsiung-nu'larla Göktürkler arasında en az beş asırlık bir zaman farkı vardır. Çin kaynakları meselâ Juan-juan devleti için, niçin "Hsiung-nuların halefidirler" dememektedir. Juan-juan'lar da Göktürklerin hâkim oldukları sahalarda hâkim olmakta idiler. Çin kaynakları bunu diyemiyorlar.

³ Burada zikredilen Sogdiyana halkı mı yoksa; onlara tazyik ederek bu kavimleri göçer mecbur eden kavimler mi Hunlarm ataları idiler. Bu mesele büyük münakaşalara yoZ açmıştır. Bu hususta yapılmış bir kaç neşriyatı dercetmek faydalı olacaktır. Hirth, *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, Sitzungsber. Bayr. Akademie der Wissenschaften, 1899, s. 245. vd; Marquart, *Untersuchungen zur Gpschichte uon Eran*, II. s. 83 vd; O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, s. 299 vd. Samolin'in delilleri bize gayri kâfi görünüyor.

⁴ Attilâ ve hanedanı onomastik bakımlardan henüz tamamen Got menşeye maledilememiştir. Meselâ *Attila* adının Türk ve Bulgar menşei için bk. B. Munkacsı, *Ethnographia*, XIV, 1903, s. 15*0; L. Rasonyi, *Bulleten*, 1939, s. 384; Marquart, *Chronologie*, s. 77; Ujhb. IX, 1929, s. 21; *Rua* adının Türk menşei için bk. Marquart, *TP*, XI, 1910, 664).

⁵ *Bulleten*, 81, 1957, s. 84,

Çünkü Juan-juan'ların *hükümdar ailesi Moğol* asıldan idi. Ve bu sebeple de Çin kaynakları onları *Tung-hu'lann* neslinden getirmişlerdi.⁶

Kao-ch'e, Töles ve nihayet onların halef i sayılan Uygur'ların Göktürklerden ayrı, etnik bir zümreye ithal edebilir miyiz? Bunlar, aynı dili konuşan akraba kabilelerdi. Ortaasyada Türkçe konuşan ve Türk olan bir çok kabileler vardır ki ayrı adı taşırlar. Göktürk, Töles, Uygur ve Kırgız üçgeni içindeki kabilelerin isimlerinin ayrılığına rağmen etnik bir birlik vardı. Bu sebeple Samolin'in neticesi bize acele verilmiş bir hüküm gibi gelmektedir.

II.

Hans Willhelm Haussig, *Die Chiellen über die ^entralasiatische Herkunft der Europäischen Avuaren*, Central Asiatic Journal, II, s. 21-43.

Son senelerde Ortaasya tarihi üzerinde sık sık etüdülerine rastladığımız imzalardan birisi de H. W. Haussig'dir. Haussig'in bu makalede müdafaa etmek istediği iddiasını şöyle hulâsa edebiliriz: Avrupadaki Avarlar, Göktürkler tarafından mağlûp edilerek Batıya doğru hicrete mecbur edilen Juan-Juan'lar değillerdi. Avar'lar Batı Türkistandan Avrupaya hicret etmiş olan bir kavimdi. Haussig bu iddiasını daha ziyade, ta Strabon'dan beri Batı Türkistanda görülen *Abar* veya *Apar* adlı bir yer veya kavim ismi ile desteklemektedir. Ve bu sebeple de Ortaasya Türk Tarihi hakkında bir çok iddialarda bulunmaktadır. Müellifin bu iddialarını kısa olarak sıra ile hulâsa edeceğiz ve ondan sonra bu iddiaların kaynaklar ve şimdiye kadar yapılmış olan etüdüler muvacehesinde ne derece bir kıymet ifade ettiğini göstermeğe çalışacağız :

1 — *De Guignes'in nazariyesinin tenkidi* : Müellif, Avrupa Avarlarının Ortaasyalı Juan-juan'ların nesli olduğu nazariyesinin ilk defa De Guignes tarafından ileri sürüldüğünü söylüyor ve bu nazariyeye karşı bazı tenkidler ileri sürüyor. Ona göre Juan-juan devletinin yıkılışından daha bir asır önce Kafkasların kuzeyinde, Avarlar mevcut idiler. De Guignes aradaki bu bir asırlık zaman farkını nazarı itibare almamıştır (s.21). Müellif M.S. 470 senelerine ait Priscos'un kayıtları ile M. S. 550 tarihlerine ait Zaharias Rhetor'un kayıtlarını aynen iktibas ederek bu sıralarda Kafkasların kuzeyinde yaşayan "*Azvar*", kavminin mevcudiyetini göstermek istemektedir (s. 21, n. 2).

İşin aslına gelince, Juan-juan devletinin yıkılışından evvel, ve hatta Yunan kaynaklarında bile *Avar* veya *Abar* adına benzer yer, kavim ve şahıs adlarının bulunduğu malumdu⁷. Esasen G. Moravcsik kitabında⁸ Avar

⁶ Yakinef, *Sobranie svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii* Moskova-Leningrad, 1950, II, s. 184 vd.

⁷ Yunan kaynaklarındaki *Abar* için, H. W. Haussig'in notlarında görülmeyen şu etüdü göstereceğiz: Gy. Moravcsik, *Abaris, Priester von Apollon*, KCsA, I. Erg. Band, 2. H., 1936, s. 104-118. *Abar*, ve Avar meselesinin münakaşası için bk. Tomatschek, *Reul-Enz.lf.* 1896, s. 2264 vd.; Avar ve Pseudo-Avar meselesinin münakaşası ve bibliyografya için bk; J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 73. Haussig'in notlarında bu etüdüler görülmemektedir.

⁸ Gy. Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, II. s. 95-60.

kelimesinin ifade ettiği üç mefhumu açık olarak göstermişti. Avar kelimesi Orta Avrupada devlet kurmuş olan Avarları ifade ettiği gibi Hun ve Slavlar içinde kullanılmıştı. Chavannes bu hususta şöyle diyor: "...si l'on substitue les Abdel aux Ti'e-le et les Avars aux Joan-joan, on retrouve exactement le recit de Theophylact."⁹

Görülüyor ki Deguignes'i "Avar=Juan-juan" nazariyesini ileri sürmeğe sebep olan âmil ve deliller Chavannes'ın da karşısında çıkmış ve Chavannes da aynı fikri kabul etmek zorunda kalmıştı. Theophylakt, Avarlardan şöyle bahsediyor :

"... Les Avars ayant ete vaincus, certains d'entre eux vinrent se refugier aupres de ceux qui occupaient Taugast; Taugast est une ville illustre qui est a quinze cents milles de ceux qu'on appelle les Turcs; elle se trouve limitrophe des Indiens; les Barbares qui habitent dans la region de Taugast sont un peuple tres courageux et tres nombreux et qu'on ne peut mettre en paralele pour la grandeur avec aucune des nations du monde. D'autres des Avars, tombants dans uns sort plus miserable ala suite de leurdefaite, vinrent se joindre a ceux qu'on appelle Moukri"¹⁰

Theophylact'm eserinde bu satırları okuyan De Guignes ve Chavannes, Juan-Juan'ları Avarlarla birleştirmekten başka ne yapabilirlerdi? *Tabgaç'a*. - yani Çine- kaçan¹¹ Avarlar nerede olabilirler? Kuzey Mogolistan'da oturan *Mukri'lerle* anlaşılan Avar'lar kim olabilirler? Çine kaçan Juan-juan'lar hakkında Çin kaynaklarında da bilgiler vardır.

Theophylact, Avrupa Avarlarını ise "*Pseudavars*" olarak kabul ediyor¹³. Ve daha ziyade *Avar-Hun* mürekkep adı ile tesmiye ediliyor. Açık olarak görülüyor ki Bizans kaynaklarında Avar kelimesi Hazar denizinin kuzeyi ile ilgili yer ve kavim isimleri ile olduğu kadar Asyanın Doğusundaki Juan-juan'lar la da ilgilidir.

2— *Türk kelimesi ve "Türkün"*: Bizans ordusunda çalışan bir Hun muharibinin ismine *Türkhun* veya *Türkün* şeklinde izah etmek isteyen müellif bu münasebetle Altay dilleri onomastik'i bakımdan çok mühim bir iddiada bulunuyor (s. 23). Bilindiği üzere P. Pelliot, Tu-chüeh- veya Fransız transkripsiyonu ile Tou-kiue- kelimesini, "Türk" isminin Moğolca çoğul karşılığı olan "Türküt" şekli ile izah etmişti¹⁴. .

Eski Türk yazıtlarında ve dil hazinelerinde "Türk" kelimesinin "Türküt" şekline rastlamamaktayız. Bu şekil ancak P. Pelliot'nun eski Çince

• E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, S. 251.

¹⁰ Chavannes, *Aynı esr.*, s. 246

¹¹ "*Les Taugast Tauxdar sont done les Chinois.*" (Chavannes, *Aynı esr.*, s. 249, n. 1).

¹² B. Ögel, *Doğu Göklükleri hakkında vesikalar ve notlar*, Belleten, 81, s. 128, 136.

¹³ Chavannes, *Aynı esr.* s. 246. Bu hususta yapılmış etüdler ve söylenmiş çok şeyler vardır. Fakat biz burada bu neşriyatın hepsini derce lüzum görmüyoruz. Esasen müellif de bu neşriyatdan habersiz görünmektedir.

¹⁴ P. Pelliot, *L'origine de T'ou-kiue, noms chinois des Turcs*, TP, 1915.

telâffuzuna dayanılarak ustaca yapılmış bir rekönstrüksiyondur. Ve bu nazariye de henüz oldukça müphemdir. H. W. Haussig, "Türkün" kelimesinin "Türk" adı için bir *kollektif* şekil olması¹⁵ nazariyesini ileri sürüyor ki bu oldukça münakaşa götürür bir meseledir. "*Türkün*", *belki Moğolca "Türkün" müfret bir şekli olabilir. Ama eski Türk yazıtlarında böyle bir kavim adı mevcudiyetinin ispatı oldukça güçtür* : Müellif bu bakımdan tatmin edici deliller göstermemiştir.

Müellifin fikirlerini destekleyici mahiyette olarak şunu da dercedebiliriz Bizans kaynaklarının Türkleri ifade etmek için kullandıkları *τορτο* veya *τοῦρτοι* kelimesinin *τοῦρκαῶν*, *τοῦργων* yakın şekillerine de rastlanmaktadır.¹⁶ Herhalde bu meseleyi daha geniş bir malzeme ile yeniden ele almak lâzımdır.

3 — *İstemi Kağan ve Avar'lar* : Müellif, Bizans kaynaklarının Avarların İstemi Kağan tarafından mağlûp edildiği hakkındaki kayıtlarını ele alarak bazı büyük neticelere varmak istemektedir. Ona göre İstemi Kağan, ta Karadeniz kuzeyinde kadar uzanan bir saha içindeki kavimlere hükmetmekte idi. Bu sebeple İstemi Kağan'ın mağlup ettiği Avar'ların da Batı Asya'da bulunması gerekmektedir.

Biz burada Chavannes'ın tarafını tutacağız, çünkü halâ Chavannes'ın delil ve mütâleaları H. Haussig tarafından cerhedilmiş değildir. Theophylakt'ın metni iyice okunacak olursa Avarları hakimiyet altına alan hükümdarın İstemi Kağan olmadığı açık olarak görülür. Avarları hakimiyetine alan Kağan, İstemi Kağanı silâh arkadaşı olarak nezdine almıştı. Bu büyük Kağan da *Bumin Kağan* olmalı idi. Zira metinde şöyle denmektedir. Bu metni Chavannes'dan iktibas ederek kısa olarak buraya koymayı faydalı buluyoruz :

"... Enfle d'ambition par cette victoire et ayants faits de Stembis Kağan son compagnon d'armes, il s'asservit la nation des Avars..." Mevzubahis kağan Eftalitlere karşı bir zafer kazandıktan sonra¹⁷, bundan dolayı gurur duyarak İstemi Kağanı da nezdine alarak Avar'ları mağlup ediyor. Ve metnin devamında bu Avarların *Tabgaç* yani Cinde olduğu kaydediliyor.¹⁸

¹⁵ Vakıa eski Türkçede +kün ve +gün eki çokluk "vielheit, mehrzahl" bildiren bir ektir (A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, s. 60). Daha ziyada şahısların önüne gelen bu ekin kabile adlarının önüne de geldiğine rastlamıyoruz. Hem bu çok nadir kullanılan bir ektir.

¹⁶ Gy. Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, II, s. 269-270.

¹⁷ Bu hususlar Chavannes'dan sonra da ele alınmış ve gerçeğe yakın bir şekilde bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Meselâ Theophylact'da geçen ve Avarların komşusu olduğundan bahsedilen *Mukri* kabilesi için bk. P. Pelliot, *A propos des Comans*, TP, 1920. s. 146 vd; keza bk. Klapproth, *Memoires relatifs A l'Asie*, III, s. 261 vd. H. Haussig'in O. Franke'nin fikirlerini fikirlerini tenkid etmeden fikirlerini serdetmesi doğru değildir: *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, s. 287-295.

¹⁸ Theophilakt'daki Tauxar ile Türkçe *Tabgaç* arasındaki münasebetin tetkiki için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 292,

Görülüyorki H. W. Haussig vesikalara iyice nüfuz edemediğinden bu nazariyesinde haksız görünmektedir.

4 — *Göktürk Yazıtlarının Altı Çub tâbiri ve Ch'ao-wu*: Batı Türkistanda Semerkand civarında adı geçen Ch'ao-wu prensliği Marquart tarafından Göktürk yazıtlarında geçen *Altı Çub* tabiri ile birleştirilmişti¹⁹. Bu birleştirme umumiyetle kabul edilmiş gibidir²⁰. Halbuki H. W. Haussig, bu çalışmalardan habersiz olarak Gh'ao-wu'yu *Çibu* veya *Dschebu* şeklinde tefsire kalkmıştır (s.32). Müellifin bu nazariyesini tamamille hazırlıksız görmekteyiz.

5 — *Avrupa Avarlarının Eftalit menşeleri* : Müellif, Avrupa Avarlarının Theophylakt'ın kayıtlarına uyarak psödo-Avarlar olduğunu kaydediyor (s. 33). Gene aynı kaynakta bunlara *оѡѡрхалъговѡѡ* dendiğini de söyledikten sonra şöyle bir nazariye kuruyor: Buradaki *оѡѡр* 'in aslı "Awar" değil; "War" idi. Bu sebeple bunlara "Awar-Hunni" değil; "War-Hunni" dememiz icap ettiğini ileri sürüyor Bunun için de Çin kaynaklarında Eftalit devletinin nüvesi olan "Hua" kabilesinin adını ele alıyor. Ve diyor ki Çin kaynaklarında geçen bu kabilenin adı olan "Hua", aslında "War" idi. Bu sebeple Avrupa Avarlarının -daha doğrusu Warlarının ataları Eftalit kabilesi Hua idi.

Bizans kaynaklarında müteaddit defalar geçen *оѡр* kelimesini de "War" şeklinde bir asla icra etmek çok güçtür.²¹ Üzerinde pek çok çalışma ve neşriyat yapılmış olan bir kavmin menşei hakkında bir kalemde böyle bir nazariyenin ileri sürülmesi doğru olamaz samsındayız.

6 — *Sie-yen-t'o* — **Sirinda* = *Theophylakt'ın Hakiki Avar'lar nazariyesi* : Müellifin en büyük nazariyesi budur. Biz bunu da mesnetsiz buluyoruz. Müellif şöyle diyor: "Buna göre kabul edebiliriz ki, Theophylakt'ın "*Hakiki Avar'lar*" dediği kavim Çin kaynaklarının *Sie-yen-t'o* **Sirinda* ve Türk yazıtlarının *Sir Tardus dedikleri* kavimle aynı idiler."²² Müellif bu nazariyesini daha ziyade *Sir* kelimesine dayanmak sureti ile yapmaktadır. Ona göre *Sir* veya *Ser* kavmi Batı Türkistanda bulunuyordu. *Sir* ve *Ser* kelimelerini inceleyen bilginler pek o kadar H. W. Haussig'in nazariyesini destekliyecek bilgiler vermemektedirler²³. Avarların menşei *Sir Tarduş'lara* bağlama gayreti zoraki bir benzeştirme den başka bir şey değildir.

¹⁹ Bu mesele için bk. *Die chronologie der alttürkischen Inschriften*, Zeipzig, 1898, s. 71; *Historische Glossen*, s. 5; Chavannes, *Documents*, s. 288; Kurakichi Shiratori, *A study on Su-t'e, of Sogdiana*, Toyo Bunko, V, s. 160.

²⁰ Daha evvelki nazariyeler için bk. A. Remusat, *Nouveaux melanges Asiatiques*, I, s. 227, n. 2. Tenkidi için bk. Chavannes, *Documents*, s. 243, n. 3.

²¹ Bu şekil daha evvel O. Franke tarafından tespit edilmiştir: *Geschichte*, III, s. 312; Fakat Franke ihtiyatı elden bırakmamıştır. Ayrıca bk. Marquart, *chmnobgie*, s. 94 vol; *Komann*, 73 vd; Moravesik, s. 192; G. Feher, *Ujb*, 15 1936, s. 426

²² Bk. Gy. Moravesik, *Aynı esr.* s.

²³ Bu hususta bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 191, 213,

7 — *Hou Hsi-li-fa—* War ilig pat benzeştirmesi* : Sir Tarduş reislerinden birinin Hou Hsi-li-fa unvanını taşıdığını biliyoruz. H. W. Haussig "*Huo*" unvanının orijinal şeklini "*War*" şeklinde izah ediyor ve bu suretle Avrupa Avarlarının Sir Tarduş menşei nazariyesini takviye etmek istiyor (s. 36). Hülâsa olarak H. W. Haussig demek istiyor ki, Avrupa Avarları Juan-juan ların neslinden değildir. Bunlar Aral gölü kuzeyinde oturan Ugor vs. gibi kavimlerden ibaret idiler. Türklerin tazyiki ile Batıya göçtüler. Bu husustaki neşriyatın iyice takip edilmemiş olmasına rağmen müellifin makalesinde bir çok ince ve güzel görüşlere rastlamaktayız.

III.

"William Samolin, *Some on the Avarproblem*, Central Asiatic Journal, III, 1, 62-63.

Bu küçük makale, daha ziyade bu sütunlarda geniş bir tenkidini yaptığımız H. Haussig'in Avarların Ortaasya menşeleri hakkında yaptığı bir tebliğ ve makalesi dolayısıyla kaleme alınmıştır. Müellif bazı noktalarda H. W. Haussig'i desteklemiş olmasına rağmen Ortaasya Tarihi hakkında oldukça gerçek ve aydın bilgilere sahip olduğunu göstermektedir. Evvelâ Haussig'in makalesini hülâsa eden W. Samolin, H. W. Haussig'in fikirlerinin başlıca dört noktada Ortaasya tarihinin gerçeklerine uymadığını yazmaktadır :

1 — Avrupa Avarları Mongoloid ırka mensup kuvvetli bir etnik zümre tarafından temsil edilmekte idiler.

2 — Avrupa Hunları ve Avarları eski Rusçaya bol miktarda eski Altay dillerine ait unsurlar soktular.

3 — Çin kaynaklarına göre Juan-juan'ların sınırları batıda ta Aral gölüne kadar uzamakta idi.

4 — Orhon kitabelerinde Juan-juan'lar Avarlarla ilgili bir şekilde zikredilmektedirler.

Gerçekten Avrupa Avarları içinde gerek Bizans kaynaklarının tariflerine ve gerekse yapılan hafriyatlarda bulunan iskeletlerin tetkiklerinden elde edilen neticelerde bol miktarda Mongolid unsurların bulunduğunu görüyoruz. Saçların örülme şekli ve gerekse saç üzerine takılan süsler Hunlarla Avarları ister istemez Orta Asya Hsiung-nu ve Juan-juan kültürüne bağlamaktadır.

ikinci noktada, yani Hun ve Avarların eski Rusçaya bol miktarda *Eski Altay* kelimeleri soktukları hususunda, W. Samolin'in ümit ettiği kadar bir sarahat görmüyoruz. W. Samolin, bu fikrinde daha ziyade Kari H. Menges'in iki makalesinin tesiri altında kalmaktadır²⁴. W. Samolin, Av-

²⁴ Bu makaleler şunlardır: *Oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian Epos, The Igor Tale*, Supp. to Word, 7 (1951) Monograph 1; *Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions* Byzantion, XXI (1951), s. 85-118.

rupa Hunları hakkındaki diğer bir yazısında da bütün delillerini hep bu iki makaleye dayanarak serdetmiştir²⁵.

Üçüncü nokta, yani Juan-juan devletinin hudutlarının *Aral Gölü* sahillerine kadar uzadığı meselesine gelince Biz bir makalemizde *Kao-ch'e Juan-juan* ve *Eftalit*'lere ait şimdiye kadar hiç bir dile tercüme edilmemiş Çince vesikalara dayanarak Batı Türkistan ve Aral Gölü sahillerindeki Juan-juan'ların siyasî nüfuzunu incelemiştik.²⁶

Dördüncü nokta, yani Orhon kitabelerinde Juan-juan'ların zikredildiği iddiasına gelince, bu mesele W. Samolin'in kabul ettiği şekilde münakaşa ve kabul edilemez. Bundan on sene evvel yazdığımız bir makalede gösterdiğimiz üzere,²⁷ Göktürk kitabelerinde *Apar* kelimesini Juan-juan'larla münasebete getirmek çok güçtür. *Apar*'ların Juan-juan'lar olduğunu iddia eden ve bu iddiasını kuvvetli delillerle destekleyen bir bilginden de haberimiz yoktur. Bu iddia öyle görülüyor ki ilk defa Samolin tarafından ileri sürülmektedir.

Apurım'lar hakkındaki etüdümüzde, Göktürk kitabelerinde sayılan kavimlerin dört cihete göre tanzim edilmiş bir sıraya riayet edilerek sayıldığını göstermeğe çalışmıştık. Orhon kitabelerindeki kavimler şöyle sayılmakta idi: *Tabgaç, Tüpüt, Apar, Apurım, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kitay, Tatabı*.

Bunları cihetlere göre tasnifedecek olursak şöyle bir netice ile karşılaşırız: Doğuda veya G. Doğuda: *Tabgaç* (Çin) Güneyde: *Tüpüt* (yani Tibet); Batıda: *Apar, Apurım*; Kuzeyde: *Kırgız, (Kırgız), Üç Kurikan, Otuz Tatar, Doğuda: Kitay* (Kitan), *Tatabı*.

Bu duruma göre, *Apar'la Juan-juan'lar* arasında münasebet tesisi çok müşküldür.

IV.

Franz Altheim und Ruth Stiehl, *Das erste auf treten der Hunnen das Alter der Jesaja Rolle, Neue- Urkunden aus Dura-Europos*, Baden 1953, 90 s. 15 Tafeln.

Türk Tarihi bakımından büyük bir önem taşıyan bu eserin esasını birisi *Pehlevî* ve diğeri de *Parsî* dilince yazılmış iki kitabe teşkil etmektedir. Bu kitabeler Dura-Europos'un İranlılar tarafından zaptından sonra, yeni fatihler tarafından tanzim edilen vesikalardan ibarettir. Burasının İranlılar tarafından zaptı, M.S. 256 - 57 senelerine tesadüf eder. Bu vesikaların ise 262 senelerinde yazılmış olmaları çok muhtemeldir.

Eserin birinci ve ikinci kısımları bu kitabelerin okunmasına ve izahına hasredilmiştir. Üçüncü kısım, "*Kafkasyada Hunlar*" (Die Hunnen im Kaukasus) adını taşımakta; dördüncü kısım, "*Bir Hun unvanı ve izahı*" (Ein Hun-

²⁵ Central Asiatic Journal, II, 1957, s. 143-150.

²⁶ Bilhassa Juan-juan'larla Eftalitlerin Ortaasyaya ticaret yolu üzerindeki rekabetleri çok enteresandır. B. Ögel, *İlk Töles boylan*, Belleten, 1948. s. 795 vd.

²⁷ B. Ögel, *Göktürk yazıtlarının Apurımları*, Belleten, 1945. s. 63 vd.

²⁸ Aynı esr. s. 65.

nischer Titel und seine Darstellung) şeklinde; Beşinci kısım, "*Hunlar ve Hiung-nu*" (Hunnen und Hiung-nu); Altıncı kısım, doğrudan doğruya mevzu-bahs İran kitabelerinin dil hususiyetleri ile ilgilidir. Yedinci kısım bir İbrani—Arami kitabesinin tahlilinden ibarettir. Son kısım ise, *Ortaasya ve Türk dili Tarihi* ile bazı enteresan notlardan ibarettir.

i — *M.S. III. asırda Suriye'de Türk adları*: Şahid olarak verilen şahıslardan biri Romalı, Altısı İranlı ve altısının da Türk olması çok büyük bir ihtimal dahilindedir. Bu Türkçe isimler şunlardan ibarettir. *Sili, qubrat, Targan-beğ, Topçak, Qapgan* (s. 19-23). M.S.III. asrın ortasında bu Türklerin İranlıların içinde ne işi vardı?

Bu soruya karşı Altheim bazı tarihî hadiseler öne sürmektedir. Çok eski Sogd metinlerinde, Hünların adlarının *Xwn* şeklinde geçtiğini ileri süren müellif, daha muahhar Ermeni tarihçilerinin de M.S. 290 senelerinde Ermeni kiralı Tigran'ın maiyetinde Hun ve Alan askerleri'nin bulunduğunu kaydettiklerine işaret ediyor (s. 26). M. S. 293 senelerine ait Paikuli Sasanî kitabesinde de *châkân* (yani "Hakan) ünvanını taşıyan bir piren-sin mevcudiyetinden bahsedilmektedir.

İşte buna benzer delillere istinad eden Prof. Altheim, bu vesikaların yazıldığı I. Şapur devrinde, İran ordusunda Hun askerlerinin bulunabilmesinin tabii olacağını nazarı itibare alıyor (s. 26)²⁹. *Tarqan, gagan, qapqan* gibi Türk ünvanlarını eflatitlerde veya onlarla komşu kavimlerde görebiliyoruz.

2 — *Göktürk yazısının menşei meselesi ve Prof. Altheim*: Prof. Altheim'in pek o kadar yeni olmamakla beraber eski Türk alfabesi hakkında serdettiği fikirleri de bahse değer. O da Thomsen gibi *Aramî* menşei ileri sürmektedir, (s. 30). Kaf kasyada bulunan eski Aramî kitabeleri Sogd yazısının da menşei gibi görünmektedirler. Prof. Altheim'a göre Kafkasyada oturan Hunlar, bu elfabenin yayılış ve inkişafında büyük bir rol oynadılar. Hünların selefleri sayılan proto Bulgar'ların rünik kitabeleri, Göktürk elfabesinin proto tipi sayılmalıdırlar. Prof. Altheim'm Göktürk elfabesinin yayılış sahası hakkında verdiği bilgiler arasında yeni bir şeye rastlamıyoruz. Fakat *Pehlevî, Aramî, Pars, Harezmi, Sogd, Orhon, Tenisey* ve *Proto-Bulgar* elfabelerinin mukayesesini gösteren bir levha enteresandır (Abb. 10). Bu levhada mukayese ettiği harfler şunlardır: *a, —, b, g, d, z, t, k, m, p, r, s*.

Müellif, Türk elfabesinin menşei hakkında netice olarak şöyle demektedir: M. S. III. asrın birinci yarısında veya ortasında Kafkasyada Hunlar Aramî ve Pars elfabesini alarak kullanmağa başladılar. Nitekim Parsik ostrakon'larda Hunlardan bahsedilmesi bu fikri teyid etmektedir.

Dura-Europos Güney-doğu Anadolu'da bir şehirdir.

Prof. Altheim'in bu tezi oldukça kuvvetli mesnedlere dayanmaktadır.³⁰

3 — *Yabgü unvanı ve Prof. Altheim* : Şumnu'da Bulgar kitabelerinde *ya-b-g*, unvanını *Yay-bey*, yani "Bogen-Herr" şeklinde izah etmek isteyen müellif buradan hareket etmek üzere *Yabgu* unvanı üzerinde de biraz iddialıda olsa bazı enteresan fikirler ileri sürmektedir (s. 37). Ona göre Türk diline *bag* şeklinde girmiş olan bu kelime.aslen İran menşeli bir kelimedir. Eski İran lehçelerinde *Bau* ve *Bay* şeklinde görülmektedir. Altheim, işte bu delillere dayanarak Türkçe *Yabgu* kelimesinin *ya-bagu* şeklinden çıktığını ileri sürmektedir (s. 37). Bu nazariye bize şayanı itimad görünmemektedir. *Bag* kelimesi, Eski İranca *Bagu* kelimesinin Türkçeleşmiş bir şeklidir. *Bag* yanında "yay" olabilir; fakat müellifin de "Ostiranisch" dediği *bagu* kelimesi ile *Yay* kelimesini bir terkip içinde düşünmek ne derece doğru olabilir? Bu, şüphe ile karşılanmalıdır.

Yabgu kelimesi Pehlevi metinlerinde *ypgvu*, şeklindedir. Kaşgarlı Mahmud *Yafgu* kelimesini iki manaya kullanmaktadır. Ona göre birinci manası, Barsgan şehri civarında bir şehir olarak; ikinci manası ise "halktan olup hakandan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen ungun" dur.³¹ Prof. Altheim'a göre *yafgu*, *yabgu* kelimesinin Sogd tesirinde değişmiş bir şeklidir.³² Prof. Altheim'in bu fikirleri güzeldir. Fakat *Yabgu* kelimesini "Her der Bogenschützen" veya "Herr des Bogens" manasına almak çok güç ve mesnedsizdir.

³⁰ İran kaynaklarında geçen eski Türk unvanları hakkında şöyle bir bibliyografya verebiliriz: *Hakan* unvanı için: J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, s. 58 vd.; *Eranşahr*, Berlin 1901, s. 53; E. Herzfeld, *Paikuli*, s. 103; K. H. Menges, *The oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian Epos*, s. 33, • *Tarhan*: R. Girshman, *Chionites et Hephthalites*, s. 23; Fr. Altheim, *Aus Spätantike und Christentum*, 104 vd. Eftalitlerin Türk adetleri hakkında: B. Laufer, *Sino-iranica*, s. 592-594; Prof. Altheim, tenkidini yaptığımız bu eserinde (s. 27), eski Eftalit ve Bulgar'larda *Tarkan'ın demirci* manasına geldiğini kaydetmektedir. Mogollarda *san'atkâr* manasına geldiğini biliyoruz (*Sino-iranica*, s. 593). Bu unvanın *demirci* manası üzerinde titizlikle durmak lâzımdır kanaatındayız. Bu husus için bk. K. H. Menges, *The Oriental elements*, s. 57; G. Sandschejev, *Anthropos*, XXIII, 538; Z. v. Gombocz, *Magyar Nyelv*, XI, s. 437; °P. Eelliot, TP, 1921, s. 323 vd; A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan*, s. 106, 276; K. H. Menges, *Byzantion*, XXI, 93, 99; Tarkan unvanı hakkında şu iki Hindoloğun münakaşası da enteresandır: H. Beveridge, JRAS, 1917, s. 834; F. Thomas, JRAS, 1918, s. 122 ve gene Beveridge'in cevabı: JRAS, 1918, s. 314. *Wu-kung'un* seyahatnamesinde: Sylvain Levet E. Chavannes, *L'itinéraire d'Ou-kong*, JA, 1895,11,8.345. Münakaşası için bk. B. Laufer, Aynı esr. s. 593. İbn Batuta, Defremery neşri, II, s. 410, 458 (Hacı Tarhan); Yule, *Cathay*, III, s. 146 (Gintarchan).

³¹ Prof. Altheim, Göktürk elfâbesinin menşeleri hakkında Rusların ileri sürdükleri fikirlerden habersizdir. Bu yeni iddialar bilhassa eski Harezmi Kültüründe eski Aramî kitabelerinin bulunuşu ile daha kuvvetlenmiştir. Bu hususta bk. S. P. Tolstov, *Moneti şahov drevnego Horezmai drevnehroezmiyskiy alfavit*, VDO, 1938, 4, s. 133; *Drevniy horezm, opt istoriko-etnograficheskoj monografii*, Moskova 1948, s. 73 vd; S. V. Kiselev, *Drevnyaya istoriya yojnoy sibiri*, Moskova 1951, s. 606 vd.

³² *Divanü Lûgat-it-Türk* (B. Atalay tere), III, s. 32.

4 — *Hâkimiyet sembolü olarak yay* : Hunlara ait buluntularda ele geçen Altın pilâkalarla kaplanmış yaylar, Prof. Alheim'a yayların Hunlar nezdinde bir hakimiyet sembolü olarak kullanıldığını da ilham etmektedir (s. 39). Bu tip yaylara Güney Rusya'da Dinyeper üzerinde Novogrigor-yevka'dan ta Macaristanda Pecsüsözög'e kadar rastlıyabiliyoruz.

Prof. Alheim, Sasanî hükümdarı II. Behram'm (M. s. 276-293) sağ elinde gerilmiş bir yay ve sol elinde de üç ok'un bulunduğu işaret etmekte Sasanî'lerde Yay ve okun hakimiyet sembolü olduğuna işaret etmektedir. Bu fikir de doğrudur. Sasanîlerde ok ve yayın hâkimiyet sembolü olduğuna dair elimizde çok misâller vardır. Fakat bunların hiç biri yabgu kelimesinin "yayların veya yaycılarının şefi" manasına geldiğini ispat edemez.

5 — *Hunlar ve Hiung-nu* : Prof. Alheim kitabının bu kısmını daha ziyade Hunlar hakkında O. Maenchen-Helfen'in iki makalesi üzerine hasretmiştir (s. 47 vd.). Prof. Alheim buradaki hücumlarında haklıdır. Biz kendisinin tarafını tutacağız. O. Maenchen-Helfen makalelerinde, sanki Hunlarda geçen tek söz *Strava* kelimesi imiş gibi bütün delil ve iddialarını bu kelime üzerine istinad ettiriyor.³³ Prof. Alheim Proto-Bulgarları, Hunların bir devamı kabul etmek sureti ile daha geniş görüşlü ve emniyetli neticelere varmaktadır (s. 48). O. Maenchen-Helfen Avrupa Humarına kullandıkları Türk menşeli bir çok kavim ve şahıs adlarını görmeyerek yalnızca *strava* kelimesi üzerinde büyük nazariyeler kurmaktadır. Buna mukabil Prof. Alheim, Hunların Ortaasya menşeli olduklarını şu delillere dayanarak ispat etmek istemektedir:

a) Hun'lar nezdinde pek çok Türkçe kelimeler vardır.

b) P. Pelliot vs. gibi araştırmacılar Hsiung-nu'ların Türk olmadıkları hususunda ittifak etmemektedirler (s. 49).

c) Akhun veya Eftalit'ler aslan Hsiung-nu idiler. Esasen İran kaynakları Eftalitlerle Türkleri de paralel iki kavim olarak kabul etmişlerdi (s. 50). Gerçekten Sogdiyana bir zamanlar Hsiung-nuların hakimiyeti altına girmişti. M.S. 370-345 senelerinde de Eftalitlerin hakimiyetinde bulunuyordu. Eftalitlerin paraları üzerindeki *hyono* tabiri, Prof. Alheim'a göre *Hiung-nu* adının ve an'anesinin bir devamı olmalıdır. Çünkü Akhun'ların Sogdiyanadaki selefleri Hiung-nu'lar idiler. Ne olursa olsun Eftalitlerin *Hun* adını taşıdıkları da bir gerçektir (s. 50-52).

d) Avrupa Hunlarının san'atını tetkik eden araştırmacılar Asya Hunları ile bir çok bağlar görmüşlerdir. O. Maenchen -Helfen'in bu araştırmaları toptan reddetmesi de yersizdir (s. 54-55).

6 — *Hun kırmızı hakkında münakaşalar*: Bu münakaşalar da O. Maenchen Helfen'in tenkidlerinden doğmaktadır.³⁴ ismi geçen müelif Avrupa Hunları

³³ Kaşgarlı Mahmud devrinde Sogd tesirlerini düşünmek biraz zordur.

³⁴ *Strava* kelimesine dayanan nazariyelerin tenkidi için bk. Samolin, Central Asiatic Journal, III, 1957, s. 144,

nezdinde görülen, Ortaasya kültürü ile ilgili unsurların, alimlerin zoraki icatları ile meydana geldiğine ve aslında böyle bir şeyin olmadığına inanmaktadır. Bu sebeple *gumız* kelimesi ile birleştirilen *κάρμος* kelimesinin Hunların Don nehri kıyılarına gelmesinden çok evvel klasik kaynaklarda görüldüğünü ileri sürmektedir.³⁵ Prof. Altheim ise Eski Yunan kaynaklarında geçen mevzubahs Yunanca kelimenin *κάρμος* değil; *κάρμαμον* olduğunu ileri sürmektedir (s. 86). Bilindiği üzere Prof. Altheim, tanınmış bir Roma tarihçisidir. Bu sebeple münekkid, Prof. Altheim'ın bu hatasını hoş görmemekte; Prof. Altheim ise müellifin bu meseleleri az bildiğini imâ etmektedir.

7 — *Hunların atlan* : Prof. Altheim'a göre Hunlarınatları Prjewalski atları idi.³⁶ O. Maenchen-Helfen ise Hunların atlarını tasvir eden klasik kaynaklar bulunduğuna işaret ediyor. Prof. Altheim'm bu husustaki izahları ve tarifi tatmin edici değildir. Esasen Altaylardaki mezarlarda bulunan atlar tetkik edilmiş ve cinsleri tayin edilmiştir. Her iki müellif de Rus neşriyatından habersiz görünmektedir.³⁷

³⁵ O. Maenchen-Helfen'in tenkidleri için bk. *Attila und die Hunnen*, Gnomon, '95'- 5⁰-5⁴- Hunların dili hakkında bizce en fazla itimad edilmesi lâzım gelen eser şu makaleler mevzuasıdır: *Attila es Hunjai*, Budapest 1940.

³⁶ *Attila und die Hunnen*, Baden, 1951, s. 25; *Das erste auftreten der Hunnen*, s. 87.

³⁷ Fr. Hançar, Stand und Historische Bedeutung der pferdzucht Mittelasiens im V. Chr. Jahrhundert, wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, IX, 1952, s. 465. 483-